

Литератураның родтары паза көрімнері. Проза жанрның өскені

Литератураның родтары паза көрімнері.

В.Белинский «Разделение поэзии на роды и виды» тоғызында хачан-да поэзия ла тип адалчаң хоос литератураны үс родха чарарға кирек тип үгретче: эпос, лирика, драма. Пу полған на род көрімнерге чарылча:

1) эпос — романға, улуғ чоохха, чоохха, поэмаа, очеркке;

2) лирика — одаа, элегия, кибелістерге. Содержание хоостыра лирика гражданскай, хыныстаңар, чир-чайааннаңар жанрларға чарылча;

3) драма — күлкістіг ойынға, трагедияа, драмаа.

Полған на родтың чуртас сурығларын, талазығларыны, кізі хылиин чарытчаң поэзияны хоос оңдайлары, кибірлері полча.

Эпос — термин грек тілінде сөсті, чоохты, чоохтаанын таныхтапча. Автор кізінің чуртас чолынаңар, ол араласхан хорығлардаңар, ирткен киректерінеңер, кізілернің удур-төдір хайди хайчатханнарынаңар чоохтапча. Эпической произведениелернің пасха-пасха көрімнері (сарыхтары) пар: роман, улуғ чоох, чоох, очерк.

Чоох. Прозанаң пазылған эпической форманың кічіг сарығы. Анда көбізін пір кізінің чуртазында полған кирек сомналча. Көзідімге алза, иледе чоохтар чайап салған хакас литератураның төсегчелерінің пірсі — В.А.Кобяков («Мылтых табызы», «Кірөске түзіргені», ан.п.).

Очерк — хоос прозаның сарығы. Романаң, улуғ чоохнаң, чоохнаң хада ол прозаның эпической родына кірче.

Очерк пасха сарыхтардаң тын пасхалалбинча. Аның хоос оңдайлары прайзына чағын. Очерктің иң пасхалалчатхан сари — ол сынында полған нимені, документтерге төстеніп, иң не киліскек сарин таллап, матырның чуртастағы адын алыстырбин хоости көзітче. Аралы авторның хоза сағынғаны полза даа, өөнінде ол сын нимеденер чоохтап, тіріг кізінің хылиин, омазын, киректерін алыстырбин хоостапча.

Очерк чоох ондайынаң пазылча. Чуртаста сын полған нимеденер писатель, хубулдырбин, хоза сағынмин чоохтапча. Прай нимелер постарының адынан алыстырбин кирілчелер. Ин танығлығ чуртас кизектері пастыра автор матырның омазын чарых көзіт пирче.

Улуғ чоох. Прозанаң пазылған эпической форманың ортын жанры. Улуғ чоох удур-төдір палғалыстығ нинче-нинче кизектең пүтче. Анда араласчатхан кизілернің омалары чоохтағыдаң толдыра арах пирілче. Че романдағы чили чуртасты тодыразынаң көзітпинче. Көзидімге алза, М.С. Коковтың «Өріністіг тоғазығ» улуғ чооғында тоғыр-пасха хылыхтығ кизілернің омалары хоосталча, оларның хониинаң алылған иң танығлығ киректер сомналча.

Роман — прозанаң пазылған литература тоғыстарының ин улуғ сарығы. Романда матырларның омалары оларның тиксі чуртастары пастыра хоосталча. Хоос произведениеде көп матырлар араласча паза чуртастың улуғ кизегі чарыдылча. Мында нинче-нинче төлнің дее чуртазы хоосталарға айабас. Роман хадыл полталығ полча. Аның полтазы көп чоллығ полча — илееде араласчатхан кизілернің үлүзі толдыразынаң чарыдылча.

Роман пасчатхан чайаачы ус, ибіркіні, чуртасты, чонның хониин прай саринаң алғыда, тирең хаап, хайыныстарны, хыйыстырбин, сын читірче паза матырның хылығын өзісте, аймах сидік хорылыстарда көзітче. Араласчатхан кизілернің үлүзі тиксі паза толдыразынаң паалалча.

Романда писатель аймах сурығларға теелче, хоосталчатхан тусха, чонның хониина паалағ пирче. Иди хоос произведениеде авторның омазы іле пілдірче.

Романның полтазының өөнінде талазығ чатча. Анда ікі тоғыр-пасха тудынчатхан алай ыырласчатхан күстер хоосталча. Романның полтазы нинче-нинче чоллығ поладыр.

Көзидімге алза, «Чібек хур» романда матырларның омалары аймах ондайларда, орыннарда, тустарда чарыдылча. Олох туста пу алынча матырларның чуртазынаңар ла роман нимес, че тиксі Хакас чиріндегі чаа алнындағы паза чаа тузындағы чон хониинаңар улуғ хоос тоғыс.

Автор поэзияның сағызын, чуртасха төстеніп, чарытча. Иди романда чуртастың аймах сарилары, оларның сылтағлары піріктірілген хоос омалар чіли іле сығарылча.

«Чібек хур» романны тиксі көрзе, ол ікі улуғ темаа чарыдыл парған. Пастағызы — Илбек Ада чаа темазы, ікінчізі — көөленіс темазы. Илбек Ада чаа темазы — ол улуғ тема, аны ікі чардыхха чарарға чарир: совет чаачыларының матыр харбазығлары паза аалдағы чонның істенізі.

Хазыр чаалазығлар аалдағы істеніснең палғалыстыра көзіділ парған. Чаа хорылыстары киртістіг сомнал парғаннар, аалдағы матыр істеніс ідөк чарыдылча. Аймах чоннарның, харындастарни осхас, пик ынархазы чаа тузында улуғ күс полған. Романда ідөк Паскирнің паза Галяның көөленізі чарых хоостал парған. Тиктең нимес чібек хур, сын хынысты паза киртіністі таныхтап, романның адына салылған.

Лирика сөс грек чоңының лира музыкальнай инструментінін адынан сығара пүт парған. Пурунғы Грецияда кибелістерні лираның көөне килістіре толдырчаң полтырлар. Лирической произведениелернің өөн көрімі кибеліс полча. Кибелісте кізінің пір ле тустағы, хайдағ-да нимее өрініп, өкпеленіп, сағысха түскен көңні, хылығы хоосталча. Поэзияның чуртасха көрізін чарыдып, поэт олох туста көп кізілернің сағыс-көгізін алғым көзітче. Кибелісте ідөк кізінің көңні чир-чайааннаң палғалыстырылып чарыдылча.

Көзідімге алза, М.Р. Баиновтың «өлім пілбессер чол» кибелізінде поэттің хараанаң Чир-суубыстың сын оолларының махачызын көчөбіс, оларның саблығ киреене хайхапчабыс. Поэттің пөзік көңні чир-чайааннаң палғалыстырылып чарыдылча.

Таныхтирға кирек, хоос литературада лириканың паза эпостың танығлары пірік парған произведениелер пар. Андағ лиро-эпическай произведениелернің санына кірчелер поэмалар паза баснялар.

Драма — хоос литератураның паза пір чардығы (роды). Драма произведениелерінде, эпостағох чіли, кізілернің чуртазы хоосталча. Че мында автор көнізінең поэзияның адынаң персонажтарның аймах-пасха киректерін, хылыхтарын паза сағыстарын паалабинча. Драматург поэзияның произведениезін сценада турғызар иде чайапча. Аннаңар драмада иң өөні — ол хайыныс. Гректернің тілінең «драма» сөс хайыныс тіп тілбестелче. Че хайыныс иртер үчүн, произведениеде сын талазығ пар поларға кирек. Талазығлығ хайыныс сценада үр көзиділерге киліспинче, аннаңар драма — улуғ нимес произведение. Прай спектакль иртчеткен тус, антракттарны хада саназа, үс частаң аспасха кирек.

Драма родының сарыхтары — күлкістіг ойын, трагедия, драма. Хакас литературасында иң пурнада драма төреен. А.Топановтың пір пөліктіг ойыннары, чибіргі чыллардағы талазығларны чарыдып, төрееннер. Анаң 1940 чылда М.Коков «Акун» тіп драма пас салған. Чаа тузында (1942) А.Топановтың «Алаахтыртхан Хорхло» тіп күлкістіг ойыны турғызылған. Аның соонаң, иліг чылларның түгенчизінде, М.Кильчичаковтың «Хулғалар» драмасы паза «Абалығ хол күлкістіг ойыны төреен. Сағамғы туста драма жанры тилипче.

Хоос литератураның ікі өөн **оңдайы** пар: проза паза поэзия. Олар постарынаң пүдізінең, көрөмінең, содержаниезінең пасхалалчалар. Проза, олаңай чоохнаң тиңнестірзе, пост оңдайлығ (ритмніг) поладыр. Прозада аймах-пасха тіл оңдайлары палғалысча: авторның, чоох апарчатхан паза араласчатхан кізілернің чооғы. Оларның полызиинаң өөн сағыс хоос чарыдылча.

Проза — ол рифма паза ритм чох пазып паза паспин пүткен текст.

Проза жанрның өскені. Чонның пічіктегі литературасы төріпчтекен туста пурнада лирика тилидір. Анзы чонның пазылбин пүткен чайаачызының ыртахпахтарына төстеніп пүткеннеңер чонға чағын, оңарылыстығ полча.

Хакас литературасында лириканаң хости проза пір туста азахтанып пастаан. Иң пастағы прозанаң пасхан улуғ арах тоғыстар Г.Кучендаевтің

«Майорның өскені», В.Кобяковтың «Айдо», А.Кузугашевтің «Өөрліг пүүрлер» улуғ чоохтары, В.Кобяковтың чоохтары.

Писательлер литература төстөгчлерінең хоос кибірге үгреніп, чуртас сурығларын алғым хоостирға күстенчелер. Кізі хылиин тирең чарыдар, талазығларны толдыра көзідер устарын тилітчелер. Аннаңар эпостың улуғ сарығы — роман — литература тилізі хызына кірібіссе ле, кирек хоос синге чидіп, чарых көрче. Че, өөнінде, пөзік хоос синніг, хынығ произведениелер, литература чуртазы тың хайнапчатса ла, писательлер чуртасты прай саринаң тирең оңарылчатсалар ла, төріпче. Пастағы романы 1960 чылда чарых көрген. Пу туста хакас литературазында прай сарыхтар алғым тиліпчеткен. Хакасияда көп орыс паза хакас писательлер ынағлазып тоғынчатахна.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.